

Azerbaijani Journal of Economics and Social Studies

Azərbaycanın İqtisadi və Sosial Araşdırmalar Jurnalı

www.azjess.com

Sayı/Number 4, 2015

AZƏRBAYCANDA ƏKİNÇİLİK SİSTEMİNİN İQTİSADI QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

Akif Həmzə oğlu Vəliyev, k /t.ü.f.d.

AzETKTİvəTİ-nin elmi katibi

Xülasə

Məqalədə müstəqillik əldə etdikdən sonrakı yeni iqtisadi sistemdə Azərbaycanda əkinçilik sisteminin formalaşmasından və ona təsir edən amillərin tətbiqi səviyyəsindən danışılır. Eyni zamanda konkret təsərrüfatlar təmsalında əkinçilik sisteminin tətbiqinin nəticəliliyi qiymətləndirilir və intensiv texnologiyanın əkinçilik sisteminin inkişafına təsiri əsaslandırılır.

Açar sözlər: Əkinçilik sistemi, təsərrüfatlar, əsas amillər, intensivləşmə, intensiv texnologiya.

Azərbaycanın qədim və zəngin əkinçilik mədəniyyətinə malik olması tarixi mənbələrdə artıq çoxdan sübut olunmuşdur. Əkinçilik ölkəmizin inkişaf tarixində özünəməxsus əhəmiyyətə malik olan sahələrdən biridir. Uzun illərin təcrübəsinə əsaslanaraq alimlər bu qənaətə gəlmişdir ki, az əmək sərf etməklə, yüksək məhsul əldə etmək üçün müasir əkinçilik sisteminin yaradılması olduqca vacibdir və bu sistem ölkənin ictimai-siyasi və iqtisadi vəziyyətindən asılı olaraq təkmilləşdirilməlidir.

Kənd təsərrüfatı sahəsində görkəmli alimlərdən biri sayılan A.V.Sovetov hələ XIX əsrin axırlarında özünün “Əkinçilik sistemləri haqqında” kitabında qeyd edirdi ki, “...hər bir əkinçilik sistemi müəyyən iqtisadi şəraitdən asılı olaraq meydana gəlir və dəyişilir”.

Əkinçilik sistemi dedikdə - konkret təbii və iqtisadi şəraitdə, maya dəyəri az olmaqla sahə vahidindən yüksək məhsul əldə edilməsini təmin edən təşkilati-təsərrüfat, aqrotexniki və meliorativ tədbirlər kompleksi həyata keçirmək, eyni zamanda təsərrüfatın bütün torpaqlarından səmərəli istifadə etməklə torpağın münbitliyini daima yüksəltmək anlaşılır (1).

Hər bir əkinçilik sisteminin ən mühüm hissəsi təsərrüfatın təşkilidir ki, burada kənd təsərrüfatı yerləri və müxtəlif bitkilərin əkin sahələrinin nisbəti düzgün müəyyən edilməlidir. Bu isə bütövlükdə təsərrüfatın idarə olunma sistemindən asılıdır.

Sovetlər dönəmində nə qədər ki, planlı iqtisadiyyat sistemində əsaslanan təsərrüfatlar (kolxozlar, sovxozlar) mövcud idi, necə olursa olsun təsərrüfatın fəaliyyəti

təmin olunurdu, təsərrüfatlara təhkim olunmuş torpaqların istifadəsiz qalmasına yol verilmirdi.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra iqtisadi sistemin dəyişməsi ilə, bütün sahələrdə olduğu kimi, ölkəmizin aqrar sektorunda da islahatlar aparılması zəruriyyəti yarandı. Aparılan islahatlardan sonra ilk əvvəllər istər yeni təsərrüfatçılıq sisteminin formalaşdırılması, istərsə də torpaqlardan, xüsusilə kənd təsərrüfatı təyinətli torpaqlardan hansı səviyyədə istifadə olunması məsələləri günün aktual problemlərindən birinə çevrildi. Dövlət tərəfindən həyata keçirilən müvafiq tədbirlər nəticəsində ümumilikdə aqrar sahədə müəyyən nailiyyətlərə nail olunsa da, elmi baxımdan qeyd edilən məsələlərin həllində problemlər hələ də qalmaqdadır.

Təəssüflər olsun ki, bu problemlərə iqtisadi baxımdan çox zəif diqqət yetirilir və bu yöndə ciddi elmi araşdırmalara rast gəlinmir. Bunu nəzərə alaraq kənd təsərrüfatında mövcud problemlərin ən vaciblərindən biri olan yeni əkinçilik sisteminin formalaşdırılmasının iqtisadi baxımdan qiymətləndirilməsinə çalışacağıq.

Ümumiyyətlə, əkinçilik sisteminə həyata keçirilən bütün tədbirlərin böyük əhəmiyyəti vardır, lakin yerli təbii və təsərrüfat şəraitindən asılı olaraq, onlardan bu və ya digəri əsas hesab edilir.

Aqrar sahədə aparılan tədqiqatların nəticələrinə əsasən müəyyən edilmişdir ki, təsərrüfatlarda əkinçilik sisteminin formalaşdırılmasını aşağıdakı əsas amillər təşkil edir: növbəli əkin sisteminin tətbiqi, torpağın becərilməsi, gübrələr və toxumlardan istifadə, meliorativ tədbirlər, bitkilərin mühafizəsi (2).

Hər bir bölgədə, yaxud istənilən bir təsərrüfat daxilində əkinçilik sisteminin formalaşmasını təmin edən bu amillərin hansı səviyyədə yerinə yetirildiyini təxmini olsa da müəyyən etmək mümkündür. Bu məqsədlə Düzən Qarabağ ərazisinin təsərrüfatlarında apardığımız tədqiqatların nəticələri aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 1.

Təsərrüfatlarda əkinçilik sistemini formalaşdıran amillərin istifadə səviyyəsi

s/s	Əkinçilik sisteminin formalaşdıran əsas amillər	İstifadə səviyyəsi, %-lə
1.	Növbəli əkin sisteminin tətbiqi	20,0
	o cümlədən: tarlalı	10,0
	Ottarlı	25,0
	torpaqmühafizə	5,0
2.	Torpağın becərilməsi	75,0
3.	Gübrələrdən istifadə	50,0
	o cümlədən: üzvü gübrələr	45,0
	Azot	65,0
	Fosfor	55,0
	Kalium	40,0
	gipsləmə	0,0
4.	Toxumçuluq	60,0
5.	Aqromeliorativ tədbirlər	10,0
6.	Bitki mühafizəsi	65,0

Qeyd: Cədvəl 50-yə yaxın təsərrüfatdan əldə olunmuş məlumatlar üzrə hesablanmış orta göstəricilər əsasında tərtib edilmişdir.

Cədvəldən göründüyü kimi Düzən Qarabağ ərazisinin təsərrüfatlarında növbəli əkin sisteminin tətbiqi cəmi 20%, gübrələrdən istifadə 50%, aqromeliorativ tədbirlər 10% təmin edilir. Qalan digər amillər üzrə də vəziyyət istənilən səviyyədə deyil. Bəzi istisnalar olmaqla bir neçə konkret təsərrüfatda apardığımız tədqiqatın nəticələri də ümumi bölgə üzrə əldə olunan orta rəqəmlərdən kəskin fərqlənmədi.

İstənilən bölgə və ya konkret təsərrüfat üzrə əkinçilik sisteminin formalaşdırılmasını düzgün və asan qiymətləndirmək üçün maviq əmsallar hesablamaq gərəkdir. Bu məqsədlə aşağıdakı düsturdan istifadə etmək olar:

$$\Theta \ddot{u} = \frac{A\theta}{n}$$

burada: $\Theta \ddot{u}$ - təsərrüfatlarda əkinçilik sisteminin formalaşdırılmasını əks etdirən ümumi əmsal, $A\theta$ - əkinçilik sistemini formalaşdıran amillərə dair əmsal, n – amillərin sayı.

Bu düsturdan və cədvəldəki göstəricilərdən istifadə etməklə Düzən Qarabağ ərazisi üçün əkinçilik sistemini formalaşdırılması səviyyəsi hesablanmışdır və müəyyən edilmişdir ki, Düzən Qarabağ ərazisində əkinçilik sisteminin formalaşdırılması səviyyəsi 0,47-yə, yəni 47%-ə bərabərdir.

Əkinçilik sistemini formalaşdırmaq üçün gərəklə ən vacib amillərdən biri və mən deyərdim ən əsas torpaqlardan istifadə məsələsidir. Çünki, əkinçilik sistemini formalaşdıran digər bütün amillərin yerinə yetirilməsi və tətbiqi də məhz torpaqla sıx bağlıdır. Bunu nəzərə alaraq tədqiqat obyektində konkret bir neçə təsərrüfatda torpağın istifadə vəziyyətini araşdırmışdıq və nəticə heç də qane edilən deyil. Yevlax rayonunda “Qabil”, “Vüqar”, Göranboy rayonunda “Etibar”, “Elxan”, Bərdə rayonunda “İkram”, “Salman” və “Elgiz” fermer təsərrüfatları geniş torpaq sahəsinə malikdirlər (onların torpaq sahəsi 120-500 ha arasında tərəddüd edir). Lakin maliyyə və su çatışmazlığı səbəbindən onların əkinəyararlı torpaqlarının 20-25%-ə qədəri əkilməmiş qalır. Təsərrüfat başçıları nə qədər səy göstərsələr də, əkinçilik sisteminin formalaşmasını təmin edən amillərin yerinə yetirilməsindəki çatışmazlıqlar, onlara əkilən sahələrdən nəzərdə tutduqları məhsulu əldə etməyə imkan vermir. Bunu yuxarıda adları qeyd edilən təsərrüfatların son üç ildə istehsal etdikləri məhsul barədəki məlumatlar da sübut edir (*cədvəl 2*).

Cədvəl 2.

S/S	Əkilən bitkilərin adı	Faktiki əkin sahəsi, ha-la	Orta məhsuldarlıq		
			Nəzərdə tutulan, s/ha	Faktiki	%-lə
1	Dənli və dənli paxlalılar	530	45	32	71
2	Pambıq	96	20	13	65
3	Tərəvəz bitkiləri	180	200	156	78
4	Bostan bitkiləri	85	180	145	80
5	Kartof	126	220	160	73
6	Yem bitkiləri	743	180	130	72
Cəmi		1760	-	-	-

Bu məlumatlar əsasında həmin təsərrüfatlar üzrə tətbiq olunan əkinçilik sisteminin nəticəsini qiymətləndirə bilərik. Bunun üçün aşağıdakı düsturdan istifadə oluna bilər:

$$\Theta sq = \frac{SxM}{Sü}$$

burada: Θsq – tətbiq olunan əkinçilik sisteminin orta qiyməti, S – bitkilərin əkin sahəsi-ha, M – məhsuldarlıq -%, $Sü$ – bitkilərin ümumi əkin sahəsi, ha.

Hesablama əsasında müəyyən olundu ki, bu təsərrüfatlarda əkinçilik sistemini tətbiqinin nəticəliliyi 72,4%-ə bərabərdir. Bu minvalla konkret təsərrüfat üzrə də əkinçilik sisteminin tətbiqi vəziyyətini qiymətləndirmək olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, əldə olunan göstəricilər əsasında hər hansı bir bölgədə və ya təsərrüfatda əkinçilik sisteminin hansı vəziyyətdə olduğunu düzgün qiymətləndirməklə yanaşı, eyni zamanda təsərrüfatın ümumi fəaliyyətini və torpaq ehtiyatlarından istifadə səviyyəsini də qiymətləndirmək mümkündür.

Tədqiqatların təhlili göstərir ki, hər hansı bir ərazidə və yaxud konkret bir təsərrüfatda əkinçiliyin ümumi vəziyyətini hər il, ya da son üç il məlumatları əsasında qiymətləndirdikdə daha düzgün nəticə əldə etmək olur. Bunun üçün ilk növbədə həmin il üzrə düzgün müəyyən edilmiş istehsal olunacaq məhsul (nəzərdə tutulan) göstəricilərindən və faktiki göstəricilərdən istifadə olunmalıdır.

Müasir əkinçilik sisteminin əsas prinsipi kənd təsərrüfatının intensivləşməsidir. Elmi cəhətdən əsaslandırılmış və intensiv inkişaf edən əkinçilik sistemi yaratmaq üçün ilk növbədə əkin sahəsinin strukturunu düzgün müəyyənləşdirmək, məhsuldar bitki növlərindən istifadə etmək, torpaqların becərilməsində torpaq mühafizəsini və torpaq enerjisini qoruyan texnologiyaların tətbiqini təmin etmək lazımdır. Həmçinin, bitkiləri xəstəliklərdən, ziyanvericilərdən və alaq otlarından qorumaq üçün tətbiq edilən vasitələrin normaya, eləcə də təbiəti mühafizə qaydalarına uyğun istifadəsini həyata keçirmək gərəkdir. Habelə müasir texnikadan səmərəli istifadə, torpaqların meliorativ vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, qabaqcıl dünya təcrübəsinin, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin və intensiv texnologiyanın geniş tətbiqi olduqca vacib şərtlərdəndir.

İntensiv texnologiyanın mahiyyəti – yüksək və keyfiyyətli məhsul istehsal etmək üçün bitkinin normal inkişafını təmin edən bütün şəraitin yaradılmasından ibarətdir.

İntensiv texnologiya aşağıdakıları nəzərdə tutur:

- yerli şəraitə uyğun və əlverişsiz şəraitə qarşı kompleks immuniteti olan yüksək məhsuldar sortların yetişdirilməsini;
- əkinlərin yerləşdirilməsində növbəli əkin sisteminin tətbiq edilməsini;
- yüksək reproduksiya əkin materiallarından istifadə olunmasını;
- torpaqda nəmliyin maksimum toplanmasını və yaxşı (uzun müddət) saxlanmasını təmin edən torpaq mühafizəsi sisteminin tətbiq edilməsini;
- torpağın aqrokimyəvi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq hər bir əkin sahəsinin lazım olan mineral və üzvi maddələrlə (gübrələrlə) təmin edilməsini;
- torpaq və bitkinin diaqnostikasına, habelə bitkinin inkişaf fazasına və tələbatına uyğun olaraq azot gübrəsinin verilməsini;

- uzunmüddətli və qısamüddətli proqnozlardan, eləcə də təcili xəbərdarlıqdan geniş istifadə etməklə (onları nəzərə almaqla) bitkiləri alaq otlarından, xəstəlik və zərərvericilərdən etibarlı qorunmasının təmin edilməsini;
- müasir kompleks maşın və alətlərdən istifadəni;
- bazar iqtisadiyyatının progressiv üsullarına uyğun əməyin təşkili və ödənilməsini;
- xərclərə düzgün nəzarət etmək yolu ilə bütün texnoloji əməliyyatların vaxtında və yüksək keyfiyyətlə aparılmasını;
- gözlənilməz təhlükələrdən qorunmaq üçün bitkilərin boy artımının və inkişafının tənzimlənməsini;
- torpaqların və ətraf mühitin qorunmasının etibarlı təmin edilməsini.

İntensiv əkinçilik sisteminin formalaşdırılmasına yuxarıda qeyd olunan amillərdən tələb olunan aqrotexniki qaydada istifadəsinə, eləcə də tətbiqinə ciddi nəzarət etməklə nail olmaq mümkündür, bunu misal olaraq konkret bir bitki üzrə də göstərmək olar.

İntensiv texnologiya əsasında taxılın istehsalının səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün əsas göstəricilərə aşağıdakılar aiddir:

- 1 hektardan məhsuldarlıq (sen/ha);
- taxılın keyfiyyəti- 1 sentner taxılın faktiki satış qiyməti və natural göstəricilərə görə məhsulun keyfiyyət artımı əsasında müəyyən edilir, manat;
- əmək xərci (sərfi) 1 ha-ya ad/saat və 1 sen. ad/saat;
- 1 ha-da ümumi məhsulun və onun artımının dəyəri, manat;
- əmək məhsuldarlığının artımı, %;
- 1 ha-ya və ya 1 sentnerə çəkilən istehsal xərcləri (maya dəyəri və xərcin əsas elementlərinə görə onun strukturu), manat;
- məhsuldarlığın artırılmasına çəkilən əlavə xərc və onun ödənilməsi, manat;
- 1 ha-dan və ya 1 sentnerdən xalis gəlir, manat;
- rentabellik səviyyəsi, %;
- 1 ha-da illik iqtisadi səmərəlilik, manat.

Qarşıya qoyulan məqsəddən asılı olaraq hər hansı bir konkret məsələ üzrə iqtisadi səmərəliliyi tam xarakterizə etmək üçün texniki vasitələrə əlavə vəsait qoyuluşu səviyyəsi və qoyulan xərcin çıxarılması müddəti, gübrələrə və bitkilərin mühafizəsinə lazım olan vasitələrə çəkilən xərc, istehsalda əmək məhsuldarlığının azaldılması və s. kimi göstəricilərdən istifadə etmək olar. 1 ton taxıl istehsalına sərf olunan resurslar da böyük əhəmiyyətə malikdir. Ayrı-ayrı variantların müqayisəsi əsasında vahid sahədən taxıl bitkisinin çıxışı, enerji tutumu, toxum və mineral gübrələrin sərfi və s. amillərə görə yalnız resursların qənaətli istifadəsinin texnoloji sxemi deyil, həm də onu resurslara olan tələbatın optimal normasını müəyyən etmək üçün qəbul etmək olar.

Nəzərə almaq lazımdır ki, intensiv texnologiya əsasında yüksək dozalı gübrələrin digər kimyəvi vasitələrlə birgə istifadəsi yalnız mövcud əkilən bitkilərin məhsuldarlığını yüksəltmir, eyni zamanda növbəti illərdə əkilən bitkilərə də müsbət təsir göstərir. Bu baxımdan intensiv əkin texnologiyasının səmərəliliyini qiymətləndirərkən əsas bitkidən sonra əkilən bitkilərin də məhsul artımını nəzərə almaq məqsədəuyğundur.

Məhsuldarlığın hesablanması torpaqda olan qida maddələrinin miqdarı və zonal təcrübə stansiyalarının göstəricilərinə əsasən, yeni texnologiyanın iqtisadi qiymətləndirilməsi isə baza göstəricisi ilə, onun tətbiqindən əldə edilən göstərici əsasında müəyyən edilir. Baza göstəricisi kimi əvvəlki texnologiyanın tətbiqinin nəticələri əsas götürülür. Əgər intensiv texnologiya bütün ərazidə deyil, onun bir hissəsində tətbiq olunursa baza məlumatı kimi həmin ərazinin məlumatları əsas götürülür. Yox əgər təsərrüfatın bütün ərazisində bitkilər intensiv texnologiya əsasında becərilirsə, onda iqlim şəraiti eyni olan əvvəlki 1-2 ilin, yaxud son 3-5 ilin məlumatlarından istifadə məqsədmüvafiqdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan SSR kənd təsərrüfatının idarə edilməsi sistemi. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1976, 674 s.
2. Основы экономики и организации земледелия. Под редакцией А.Н.Каштанова, Москва ВО Агропромиздат, 1988, 267 с.